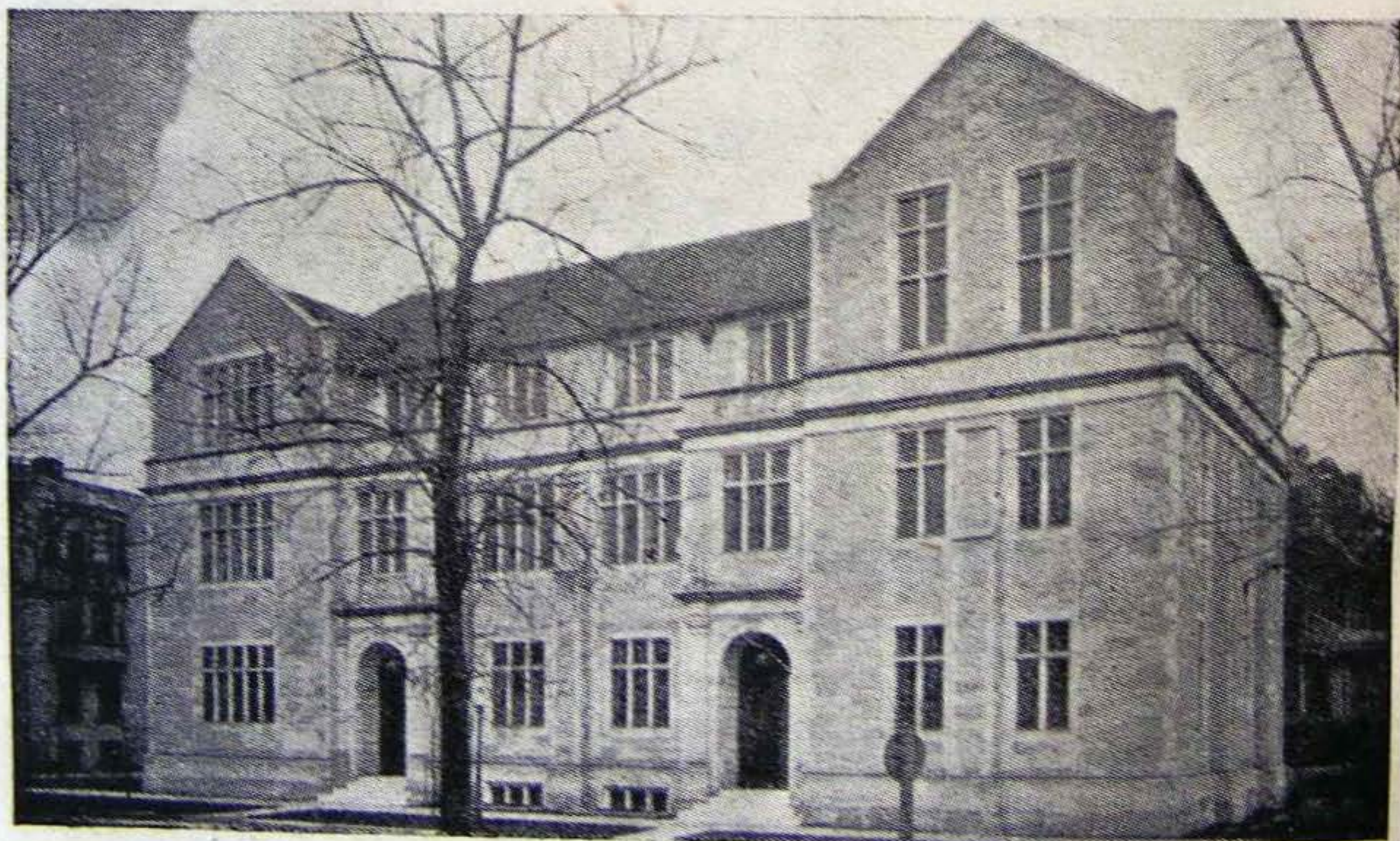

A „Meadville Theological School”,
amikor még Meadville-ben (Pa.) volt (1844—1925-ig).

Ma Chicago-ban van, öt nagy épületben elhelyezve, s a
University of Chicago mellett működik. Ez a központi épület.

azt is gyanítani engedte beszédében, hogy ő magukat az unitárius lelkeseket is gyöngé erkölcsű és kevés vallásos érzést tanusító embereknek tartja. Dr. Beecher nem ment olyan messze, mint ezek, de úgy ő, mint követői, többször hangoztatták, hogy az unitarizmus a vallásos buzgóságot csökkentő, a vallásos szokásokat elhanyagoltató s az erkölcsi korlátokon könnyen felülemelkedő hatással van a követőkre. Rájuk olvasták, hogy egyik hittételt a másik után vetik el, míg végül is alig marad valami. A Biblia ihletéséről addig valiót nézeteik változása miatt hitetleneknek nevezték az unitáriusokat, az univerzalisták nézetének elfogadása miatt pedig azzal vádolták őket, hogy az örökké tartó bűnhődés hitelvének elvetésével az embereket bűnre csábítják.¹

Mind eme vádak közül azonban az unitáriusokat az a megállapítás bántotta legjobban (mert abban volt a legtöbb igazság), hogy míg az orthodoxok igen komolyan vették vallásukat, önmegtagadó és lelkes missziói szellemről tettek tanúságot, addig az unitáriusok lajymatagok voltak, gyakran közönyösen viselkedtek felekezetük dolgaival szemben, nem igen gyakorolták a vallásos ténykedéseket s a missziót meg éppen ellenezték. Valóban, az Amerikai Unitárius Társulat első pénztárnoka például oly kellemetlen tapasztalatokat szerzett ez irányban, hogy teljesen elcsüggedt és visszament az orthodoxok közé. Ez azután nagy röpirat háborút idézett elő, mert bár az unitáriusok nagy hajlandóságot mutattak az orthodoxok lelkeségét könnyen venni, az ilyen támadásokat mégsem nyelhettek le minden további nélkül. Harcba elegyedtek hát, s felsorakoztatták a kálvinizmus legfeltűnőbb dogmai túlzásait, melynek azután az lett az eredménye, hogy végül Dr. Beecher is beismerte, hogy már ő sem vallja ezeket az atyái számára szent dogmákat s „új kálvinizmus“-ában olyan lépéseket tett

¹ A korai univerzalisták, minthogy minden jövőbeni büntetés lehetőségét tagadták, a jó erkölcsökre nézve veszedelmeseknek látszottak lenni, minthogy a jó magaviseletre kényszerítő ezen félelmet eloszlatni igyekeztek. Minthogy legtöbbjük trinitárius volt, valamint más okok miatt is, az unitáriusok sokáig távortartották magukat tőlük. Az univerzalisták nemsókára elvetették a szentháromság dogmáját, de azért egy egész nemzedék cserélődött ki, mielőtt az unitáriusok lassanként közeledni kezdtek hozzájuk s elfogadták az örökké tartó bűnhődést (örök kárhozatot) tagadó nézetüket. Ma azonban már régóta egyformán gondolkozik ez a két felekezet. (Sőt a „Free Church of America“ szervezetben 1934 óta együtt is működnek. A fordító).

az ellenkező irányban, melyeket a szabadelvűek már két nemzedékkal azelőtt megtettek volt.

Dr. Channing is úgy érezte, hogy újból az unitarizmus védelmére kell kelnie s egyik, New York-ban, 1826-ban tartott felavató beszédében összehasonlította az unitarizmus eredményeit az orthodoxokéival, kimutatta, hogy az unitárius kereszténység igenis előmozdítja a vallásosságot s a helyettes-elég-tétel orthodox dogmáját akasztófához hasonlította, melyet a világmindenség közepén állítottak fel egy isten kivégzésére. Ez a beszéd ismét nagy szenzációt keltett s azt az orthodoxok sohasem bocsátották meg Channing-nek. A most következő és hat-nyolc éven át tartó viták elkeseredettebbek és élesebbek voltak, mint valaha. Dr. Beecher a Panoplist pótlására új folyóiratot alapított „Spirit of the Pilgrims” címmel. A vita egyre mérgeesebb és személyeskedőbb lett. Mindkét oldal kölcsönösen elfogultsággal, tisztességtelenséggel, képmutatással és hamissággal vádolta meg egymást s olyan dolgokat mondtak egymás ellen a vita hevében, hogy azokért igazán szégyelniök kellett volna magukat, amint hogy később, nyugodtabb időben, tényleg sokan restelkedtek is akkori magatartásuk miatt. Minden templomszentelést, lelkészi beiktatást, évfordulót felhasználtak nézeteik kinyilvánítására. Ami nyomtatásban is megjelent, azt az ellenfél azonnal darabokra szaggatta s a vita hevében kiszaladt minden szó, vagy elírás újabb röpirat-háború tárgya lett. A felek gyakran félreértették, vagy félremagyarázták egymást, s olyan szórszálhasogatásokat végeztek, hogy végül is a békeszerető lelkek megundorodtak az egésztől s visszavonultak a küzdőtérrel. Eredménye amúgy sem lett a nagy kardcsörtetésnek, legfeljebb az, hogy az orthodoxok még merevebben ragaszkodtak hitelveikhez, az unitáriusok pedig még jobban meggyőződtek ügyük igazságáról.

A viták legszenvedélyesebb része a helyi egyházközségekben történt meghasonlások körül játszódott le. Ezek között is a Groton-ban lejátszódó (1826.) volt talán a leghírhedtebb. Az egyházközség öreg lelkésze lelkésztársat kért maga mellé s egy orthodox jelöltet meg is hallgattak. A „church” harminc szavazó tagja 17:8 arányban mellette szavazott, az egyházközség azonban, mely már szabadelvűvé lett, nem helyeselte a választást. Ismét felmerült a kérdés, hogy ilyen kis töredék ráerőszakolhat-e a nagy többségre egy olyan lelkészt, akit azok egyáltalán nem óhajtottak. Az orthodoxok sok keserű és szen-

vedélyes vita után különváltak és új egyházközséget alapítottak. Az eset felett megindult vitában Dr. Beecher is résztvett. Cambridge First Parish-ének lelkésze, a tiszteletreméltó Dr. Holmes Abiel (Holmes Wendell Olivér atyja) csatlakozott az orthodox irányhoz, melyet Dr. Beecher oly nagy erővel vezetett, s megszüntette a szabadelvű lelkészekkel a szószék-cserét, melyet pedig azelőtt gyakran megtett. A „church” két harmada melléje állott, a sokkal nagyobb számú egyházközség háromnegyed része azonban ragaszkodott hozzá, hogy a szószék-cserék a jövőben is történjenek meg. Egyik fél sem engedett s végül is Dr. Holmes-t 1829-ben az egyházközség elbocsátotta. (Az amerikai lelkészeket nem élethossziglan választják, mint nálunk, hanem pár havi, sőt heti előzetes figyelemzetetés után bármikor elbocsáthatók.) Brookfield-ben viszont 1827-ben a szabadelvű többséggel rendelkező egyházközség unitárius lelkészt választott, erre kettő kivételével a church minden férfi tagja különvált, kiátkozta az említett két tagot s megpróbálta kezet tenni az egyházközség vagyonára. A megmaradt két tag azonban újrászervezte a church-öt, törvény elé vitte az ügyet s a vagyont — ép, mint a Dedham-ügy esetében — visszaszerezte. Waltham-ban, 1825-ben, a church összes férfi és nő tagja különvált az egyházközségtől, magával vitte a lelkészt is s új church-öt és társaságot alapított. Több hasonló eset történt még más helyeken is.

Ezek a viták még el sem csendesedtek egészen, amikor máris egy újabb és még hevesebb vita indult meg. Az orthodoxok ugyanis mind jobban elkülönültek az unitáriusoktól s mikor eléggé megerősödtek, megtagadták az unitárius lelkészeknek azt a jogát, hogy a kongregacionálista lelkészek állami összejövetelenek, melyhez mind a két párt hozzátartozott, évi gyűlésein beszédeket tarthassanak. Sőt minden jel arra mutatott, hogy egyházi és állami téren egyaránt ki akarják szorítani az unitáriusokat mindenünnen. Egyik fiatal orthodox lelkész 1828-ban nagy figyelmet keltett annak kimutatásával, hogy az unitáriusok, bár az állam lakóainak csak egynegyed részét teszik ki, a maguk részére foglaltak le minden közhitvatalt, a politikai hatalom kilenctized részét kezükben tartják s a törvényhozást és a bíróságokat egyaránt befolyásolni tudják saját érdekeik mellett és az orthodoxok ellen. Ugyanakkor felhívta az orthodox választókat, hogy a legközelebbi szavazásnál ne feledkezzenek meg erről a méltánytalanságról. Erre

még egyszer és utoljára, Channing ismét kilépett a küzdőterre a törvényhozás színe előtt (1830.) tartott „Spiritual Freedom” (szellemi szabadság) című emlékezetes beszédével. Megvádolta az orthodoxokat, hogy minden erejüket a bigottság és az üldözések erősítésére használják fel, a gondolatszabadságot a valóságban eretnek-vádak ürügye alatt elnyomják s hogy mindez nem egyéb, mint új formában jelentkező, álcázott inkuizíció. Végül erőteljesen tiltakozott ez ellen a szellem ellen. Az orthodoxok azt válaszolták, hogy ezek a vádak nem igazak, hogy inkább nekik lenne okuk panaszra, mert az unitáriusok nevetésessé akarják tenni őket, hogy ők nem kapnak számuknak megfelelő képviselőket a közhivatalokban s hogy a Harvard Egyetemen egy tanáruk sincs. Stuart professzor felhívta Channing-et, hogy vagy vonja vissza vádjait, vagy bizonyítsa be azokat. Channing maga nem válaszolt, egyik fiatal lelkész azonban egész kötetnyi bizonyítékot nyomtatott ki arról, hogy az orthodoxok egy nemzedék óta minden módon el akarják nyomni a szabadelvűeket egyházközségeikben. Itt azután a vita meg is állt, mert a szenvedély lángja önmagát emésztette fel. Legtöbben belefáradtak a vitába és megundorodtak attól. A vita utolsó jelenete Salem-ben játszódott le 1833-ban, hol egy orthodox lelkész, nyilvános beszédében, az unitáriusokat addig ismeretlen erőszak elkövetésével vádolta meg, „hidegvérű hitetlenek”-nek nevezve őket. (Az angolban, ha a „hidegvérű” kifejezést jelzőként használják, rendszeren a „gyilkos” szó következik utána. Ezért olyan feltűnő a „hidegvérű hitetlen” kifejezés. A ford.). Az orthodoxok azonban Dr. Beecher 1832-ben való eltávozásával (Boston-ból),¹ valamint a Spirit of the Pilgrims következő évben való megszűnésével elvesztették főerősségeiket, viszont az egyház és az állam szétválasztása Massachusetts-ben (1834) kihúzta az egyházi javak feletti viták méregfogát, végül pedig az orthodoxokat mindinkább kezdte lefoglalni a saját kebelükben támadt dogmatikai vitatkozás, úgy, hogy, mindenki nagy örömeire, bekövetkezett ezen a fronton a béke.

A két felekezet közötti szakadás azonban most már a

¹ Érdekes lesz felemlíteni, hogy bár Dr. Beecher volt a konzervatív orthodoxok vezére az unitáriusok elleni vitákban, néhány évvel később mégis eretnekség gyanújába került s tárgyalták is ügyét az illetékes fórumok. Hét lelkész-fia közül három szabadelvű nézeteiről lett ismertté, egyik unokája pedig unitárius lelkészhez, Hale Everett Edward-hoz, ment nőül.

kibékülés reménye nélkül véglegessé vált. Az unitáriusok, mintegy 125 egyházközséggel,¹ mentek tovább a maguk külön útján s ugyanezt tették az orthodoxok is 400 egyházközségükkel. Az orthodoxok sokkal messzebb távolodtak el Kálvin dogmáitól, mintsem maguk is hitték volna, az unitáriusok pedig szintén elhagyták és túlhaladták eredeti álláspontjukat. Anélkül, hogy észrevették volna, a vallás kérdéseit már inkább a józan ész, semmint a Biblia bírálatának vetették alá, Krisztus természetéről való nézeteik pedig igen közeljutottak Priestley és Belsham álláspontjához. Az orthodoxokkal való leszámolásukkal tehát végeztek ebben az időben, hátravolt még azonban, hogy saját ügyeikben is rendezzenek egy kis számadást. Ezt fogjuk követni a következő fejezetben.

XXXVI. FEJEZET.

Az amerikai unitarizmus meg akarja találni önmagát: belső viták és fejlődés.

1835—1865.

Mikor az orthodoxokkal folytatott viták végetértek, az unitáriusok körültekintettek saját házuk tája körül s igen szegényes felszerelésre bukkantak önálló felekezeti élet folytatása és vallásuk célja szempontjából. Közös ügyeiket intéző szervezetük tiz éve fennállott már, de még mindig gyenge és munkára képtelen volt s az összes egyházközségek segítségét és támogatását sem bírta. Gondolataik fejlődése sem igen haladt túl messze, az orthodoxok néhány kálvinista dogmájának tagadásán kívül. Híveik közül sokan csak azért állottak melléjük, mert elleneztek az orthodoxiát, pozitív vallásuk és eziránti odaadásuk azonban még hiányzott. Sokan, leghevesebb védelmezőik közül, a harc elültével tétlenségbe merültek, azt híve, hogy ügyük most már az ők személyes munkálkodásuk nélkül is önmaga fogja kivívni a diadalt. Még legkiválóbb képviselőik

¹ Ezt a számot azonban sokkal nagyobbá tette az univerzalista mozgalom, mely körülbelül ugyanebben az időben kezdett önállósulni, a Barátok (kvékerek) közt keletkezett „Hicksite“ mozgalom 1827-től kezdve, és a „Christian Connection“ (a keresztény felekezetek egyesítését célzó mozgalom. A ford.) terjedése nyugaton, mint amelyek mindnyájan elváltak az orthodoxoktól.

közül is csak kevesen gondoltak arra, hogy további fejlődésre van szükség, ha vallásukat tartalommal akarják megtölteni. Ebben a fejezetben azzal fogunk foglalkozni, hogy miképen ébredt hivatása tudatára ez a felekezet, hogy találta meg 30 év küzdelme után létcélját s hogy miképen foglalta el helyét Amerika vallásos életében.

Az Amerikai Unitárius Társulat néhány egyén önkéntes vállalkozása volt csupán, akik, persze, azt remélték, hogy mihamar az egész felekezet melléjük áll. Ebben a reménységükben azonban csalódtak. Míg az orthodoxok nagy lelkesedéssel állottak egyházaik mellé s bőkezűen adakoztak ennek céljaira (igaz, hogy ezen kívül egyébre alig adtak), addig az unitáriusok bőkezűen adakoztak emberbaráti célokra, kórházak, iskolák létesítésére, de nevétségesen keveset adtak saját hitük terjesztésének céljaira.¹ Első évben mindössze négy egyházközség adott valamit a Társaság céljaira. Ez a szám lassanként nőtt, de még 15 év múlva is az egyházközségeknek alig egyharmada támogatta a Társulatot. A legnagyobb és leggazdagabb bostoni unitárius egyházközségek közül is több teljesen elzárkózott a Társulat támogatása elől. Félték szabadságukat feláldozni, nem akartak új felekezetet alakítani s még a felekezet nevét viselni is vonakodtak. Még 1835-ben is Boston First Church-ének lelkésze azzal dicsekedett, hogy az unitárius szó még soha el nem hangzott az ő szószékéről.

Csaknem tiz évbe telt, míg a Társulat fizetett titkárt tudott alkalmazni. Ennek ellenére, azok, akik hittek benne, kitartottak mellette s munkáját és befolyását egyre szélesebb körűvé tették. Ugy 15 évig főmunkásságát nyomtatott értekezések terjesztése terén fejtette ki. Rendesen minden hónapban kiadtak egy értekezést, s azokat évente mintegy 70.000 példányban osztották szét. Az olvasó közönség nagy örömmel fogadta e füzeteket, mert azt az unitárius prédikálást helyettesítették azok, melyeket ők sohasem hallottak, de amelyekre vágytak. Valahányszor a költségvetés módot nyújtott rá, prédikátorokat küldtek nyugat és dél missziói-beutazására. A nyugat ebben az időben kezdett mindjobban benépesülni s a New England-

¹ Kétséges, hogy lett volna olyan év, melyben egyes unitárius világi emberek ne adtak volna összehasonlíthatatlanul többet emberbaráti célokra, mint amennyit felekezeti célokra az egész unitárius egyház adott. Egyetlen unitárius világi ember például tiz éven át évi 150.000 dollárt adott jótékony célra. Amint láttuk, a Társaság ennek alig 10⁰/₀-át kapta évente az egész felekezettől az első években.

ből kivándoroltak vágytak arra a szabadelvű evangéliumra, melyet ott megszoktak. Átlagos becslés szerint 2.000.000-ra volt tehető a nyugat települőinek az a része, mely már kezdett elveszni a kereszténység számára, de amely a szabadelvű egyházak létesítését szívesen látta volna. A kiküldött misszionáriusok évről-évre azzal a jelentéssel jöttek vissza, hogy a nyugat és a dél kézen áll a szabadelvű kereszténység befogadására és ha lelkészek akadnának, akik ott letelepednek és ha valami kis segítséget kapnának kezdetben, egész sereg szabadelvű egyházközségeket lehetne arrafelé felállítani. Sajnos, azonban, még New England szükségleteire is alig volt elég lelkész s ezek nagy része nem volt hajlandó úttörő munkát végezni a civilizáció előretolt őrhelyein; a Társulatnak pedig önmaga fenntartására is alig volt pénze. A missziói szellem különben is csaknem teljesen hiányzott a keleti unitáriusokból. Azt gondolták, a nyugat és a dél majd önmagától is rátalál arra a szabadelvű evangéliumra, melyre Massachusetts rátalált. Mind e lustaság ellenére is azonban a felekezet mégis állandóan nőtt. Egész sereg új egyházközség alakult olyan fontos központokban, mint Cincinnati, Louisville, Buffalo, New Orleans, Chicago, Mobile és Syracuse, és 1840-re a régi 120 egyházközség 230-ra szaporodott. Helyi segítő társaságok alakultak mindenfelé, a Társulathoz egyre több hozzájárulás érkezett, állandó alap kezdett létesülni s a felekezethez való tartozással szembeni félelem lassanként elmúlt.

Ha lassan haladt előre az új felekezet szervezkedése, az orthodoxoktól különböző gondolatrendszer kiépítése még ennél is vontatottabban indult meg. Igaz ugyan, hogy az unitárius vita alatt az unitáriusok nézetei Istenről, Krisztusról, a helyettes elégtételről és az emberi természetről megváltoztak, ezeket azonban csak részletkérdéseknek lehet tekinteni. Mindezek alapján valami régi egyház szabadelvű szárnya is maradhattak volna, amint hogy igen sokan tényleg ezt szerették volna. Sőt, némelyek már attól kezdtek félni, hogy a dogmai változtatások túl messze mennek s hogy a vallásban a szabadság több veszedelmet hozhat, mint amennyi áldást. Ezek megelégedtek volna a már eddig elért dogmai változtatásokkal s szerettek volna lerögzíteni egy orthodox unitárius rendszert, annak a kálvinizmusnak a helyére, amelyet elhagytak. Bár a józan ész szerepét a Szentírás magyarázásánál fontosnak tartották, a Szentírásnak magának azonban csaknem az orthodoxoknál maguknál is nagyobb tekintélyt tulajdonítottak.

Mindez annak a filozófiának az alapján történt így, amelyet úgy az orthodoxok, mint az unitáriusok, régtől fogva elfogadtak. Locke Jánossal vallották, hogy minden ismeretet a fizikai érzékek útján nyerünk. Még Istennek és a vallás igazságainak ismerete is ezen az uton érkezik hozzánk. Istenben és a jövő életben csak azért hihetünk, mert Jézus, aki ezeket nekünk megtanítja, csodákat tett, melyeket az emberek láttak s melyek tanításainak igazságát bizonyítják. Ez volt az egyetlen érv, mely őket a keresztény vallás elfogadására és Jézus parancsolatainak követésére bírta. Ezért volt olyan fontos, hogy a Bibliát s ennek csodáit elfogadjuk, mert különben a vallás alapját veszítenők el.

Közben azonban mindinkább nőtt azoknak, főként a fiatalabbaknak, a száma, akik az igazság elnyerésének eme értelmezésével nem voltak megelégedve s tovább akarták fejleszteni hitrendszerüket néhány orthodox dogma tagadásának álláspontjánál. Napjaik vallása halottnak és gépszerűnek tűnt fel előttük. A letűnt nemzedék német filozófusainak írásai nagy befolyást gyakoroltak rájuk, de még ezeknél is nagyobb hatást tettek közöttük az angol Coleridge és Carlyle írásai. Emiatt hamar a „transzcendentálista” név ragadt rájuk. A transzcendentálizmus aztán New England fiatalabb nemzedéke közt egyre jobban terjedt s befolyását különböző utakon mutatta meg. Felázadtak a külső tekintélyek, valamint a gondolkozás és cselekvés régi hagyományai ellen. Megelégetve a tudatlanság, szegénység, mértékletlenség, rabszolgaság, háboru és más társadalmi helytelenségek uralmát, mindenféle reformok megvalósításába, emberbaráti célok kitűzésébe, mint a nép-nevelés, tanítóképző intézetek, mértékletességi mozgalmak, rabszolgaság elleni küzdelem, nők politikai és társadalmi jogai, non-resistance (ellent-nem-állás), kommunizmus, vegetáriánizmus, spirituálizmus (a spiritizmust is így nevezték) mezmerizmus, frenologia (koponya-tan) — sok áldásos és sok gyermekes, de mind őszintén vallott cél keresztülvitelébe fogtak. A Brook Farm-on 1841-ben szövetkezeti alapon kísérletet tettek a nevelés és a földművelés együttműködésére s bár csak hat évig tartott a kísérlet, nagy hirre tett szert. Dial néven folyóiratot adtak ki, mely négy évi létezése alatt az irodalomban új utakat jelölt ki. Ők vezették be Amerikába a Biblia modern kritikáját. Mozgalmuk New England-ben renaissance-t jelentett. Channing, bár nem azonosította magát velök, tulajdonképen szellemi előfutára volt a

transzcendentálizmusnak, melynek résztvevői többnyire az unitáriusok közül kerültek ki.

Minket a transzcendentálizmusból főképp annak, az unitárius vallásra gyakorolt hatása érdekel. A fiatalabb lelkészek nagy számmal karolták fel. Vezetői kijelentették, hogy a vallásos igazságok elnyerésében nem vagyunk a csodákra, vagy a Bibliára utalva, de Jézusra sem, mert az ember természeténél fogva vallásos lény. A vallás igazságait nem a csodák és nem a józan ész okoskodása bizonyítja be, azok nem kívülről jutnak hozzánk, hanem bennünk spontán keletkeznek, Isten azokat közvetlenül a mi lelkeinknek nyilatkoztatja ki. Így vallásunkért nem kell a letűnt korokba mennünk, sem a régi prófétákhoz visszatérnünk, kiokoskodnunk a józan ész segítségével, vagy a vallásos hagyományokat követnünk szintén felesleges. Csak nyitva kell tartanunk lelkeinket, hogy befogadják, amit Isten tanítani akar nekünk vallásos intézményeinkben.

Ezeket a gondolatokat több fiatal lelkész vitatgatta már egymás között, nyilvánosan és jól kifejtve azonban Emerson Waldo Ralph hívta fel rájuk a figyelmet „Divinity School Address”-ében. Emerson (olvasd: Emerszn) ma már csak mint az irodalom és a bölcsészet művelője él emlékezetünkben, tudnunk kell azonban, hogy néhány évig maga is unitárius lelkész volt. Nyolc nemzedéken át puritán lelkészek voltak ősei, s atyja, Emerson Vilmos, Boston-ban a First Church lelkésze s kora szabadelvűinek egyike volt, bár még a különválás bekövetkezte előtt meghalt. A Divinity School (Harvard teológiai fakultása!) elvégzése után Emerson három és fél éven át Boston Second Church-ének volt a lelkésze, melyről azonban 1832-ben lemondott, úgy érezve, hogy az úrvacsorát, az akkoriban ahoz fűzött jelentőségében, nem tudja jó lelkiismerettel kiszolgáltatni. Ezután aztán, bár néhány évig prédikálgatott még alkalmilag, többé nem vállalt lelkészi állást, hanem az előadói és írói pályára lépett.

1838 nyarán Emerson-t, ki már akkoriban, mint értekezéseket tartó bölcsész egyre ismertebb kezdett lenni, meghívták, hogy prédikáljon a Harvard Divinity School-ban éppen végzett teológiai hallgatók évvégi ünnepélyén. Nem sokan voltak a hallgatóságban, mindössze annyian, ahányan egy kis termet megtöltöttek volna, de azért ez a beszéd új fejezetet nyitott az amerikai unitarizmus történetében. Fiatal hallgatói előtt a transzcendentálizmusnak a vallásra alkalmazott eredményeit boncolgatta. Panaszkodott, hogy a vallásosságban kevés

élet és ihlet található, mert állandóan a mult személyei és eseményei köré építgetjük kereszténységünket, ahelyett, hogy arra figyelnénk, mit mond Isten *ma* az emberiségnek. Kérte hallgatóságát, hogy ne tulajdonítsanak túlzott jelentőséget Jézus személyének, sem a csodák fontosságának, mert nem ezeken épül fel az igazi vallás, hanem keressék a vallás igazságait saját lelkükben s azt prédikálják majd hűveiknek, amit ott találnak. Így a vallás nem marad hideg és elméleti hagyomány, hanem élő, személyes élménnyé lesz.

Voltak, akik azonnal értékelték Emerson beszédét. Ezek egyike, Parker Tivadar (Theodore), így írt róla: „A legnemesebb és legmegihletőbb alkotás volt, amit valaha is hallottam.” Mások, különösen a fiatalabb lelkészek, örvendtek, hogy gondolataikat ily komoly és világos alakban rendszeresen kifejtve hallhatták. A mai olvasó nem igen találna Emerson beszédében semmi megbotránkoztatót, sőt új dolgot is keveset. Az akkori öregek azonban egyszerre megértették, hogy milyen következményeket von maga után az a beszéd, s igen felháborodtak azon, hogy ép a kilépő hallgatóknak kellett ilyen tanácsok befolyása alá kerülniök, melyek, úgy érezték, veszedelmesek a keresztény hit alapjaira nézve. Ezért nem nyugodhattak bele, hogy e beszéd válasz nélkül maradjon. Emerson utóda a Second Church-ben sietett a Christian Register (folyóirat)-ban kinyilvánítani, hogy Emerson nem képviseli az egész felekezet gondolkozását, sőt igen kevés eszmetársa van közöttük, és hogy Emerson már nem tekintendő rendes lelkésznek. A Christian Examiner a beszédet „sem jó teológiának, sem jó izlésű”-nek nevezte. Ifj. Ware Henry professzor kötelességének érezte, hogy az egyetemi kápolnában (akkora, mint a kolozsvári főtéri templom, de azért kápolnának nevezik. A ford.) a következő iskolai év megnyitásakor beszédet mondjon Emerson tanításainak ellensúlyozására, melyek, szerinte, megtagadták Isten személyi jellegét s az istentiszteletet lehetetlenné tették. Az unitárius lelkészi gyűlés azon vitatkozott, hogy vajjon Emerson keresztény-e, vagy pantheista, esetleg atheista. Az ujságokban pedig több író támadó cikkeket írt ellene.

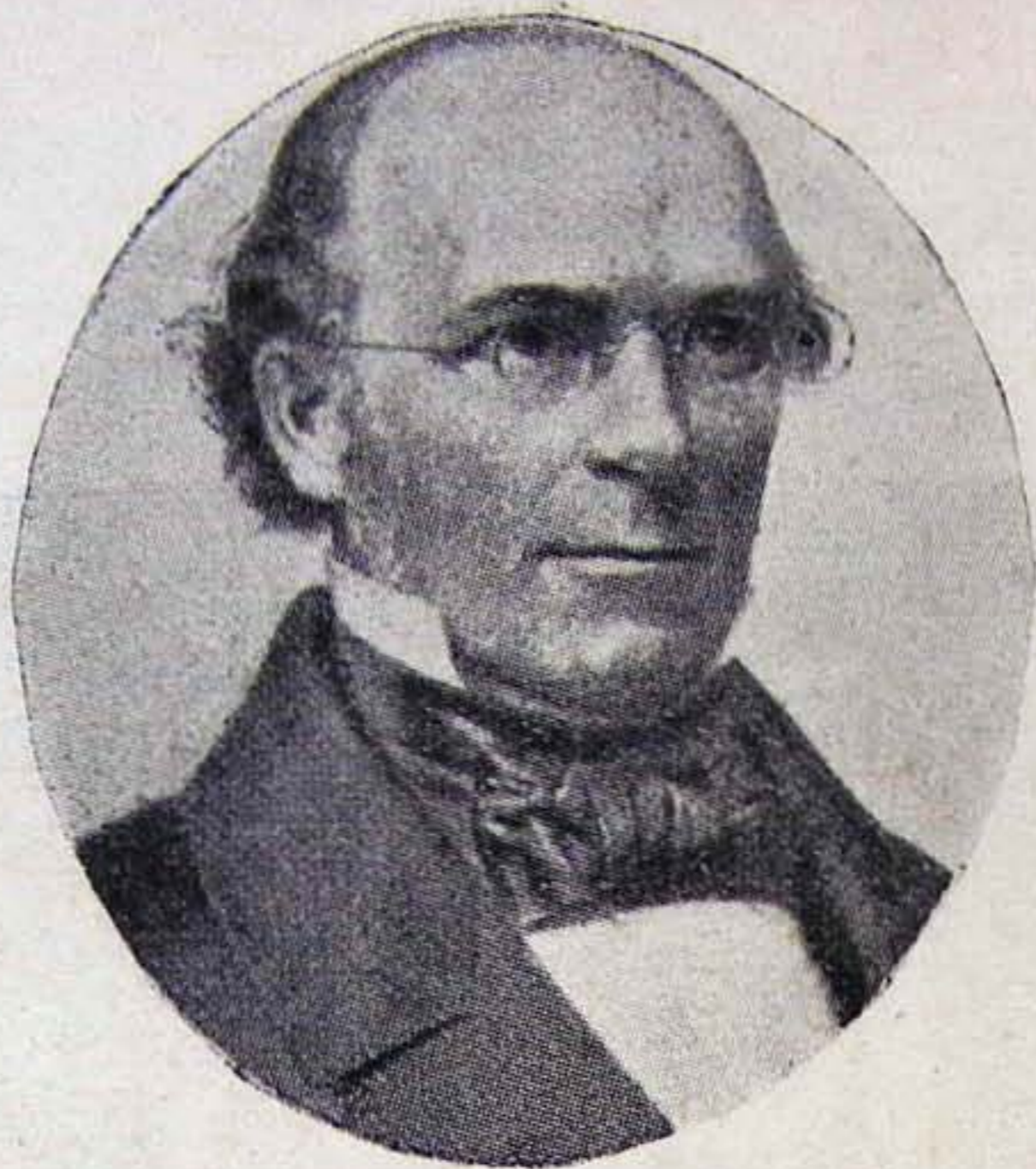
Egy év múlva Norton Andrews professzor, aki husz évvel azelőtt a szabadelvű irány egyik bajnoka volt, újra magára ölté fegyverzetét s a Divinity School vendiákjai előtt tartott beszédében megtámadta Emerson nézeteit, a „hitetlenség legújabb formájá”-nak nevezve azokat. Ünnepelesen kijelentette, hogy

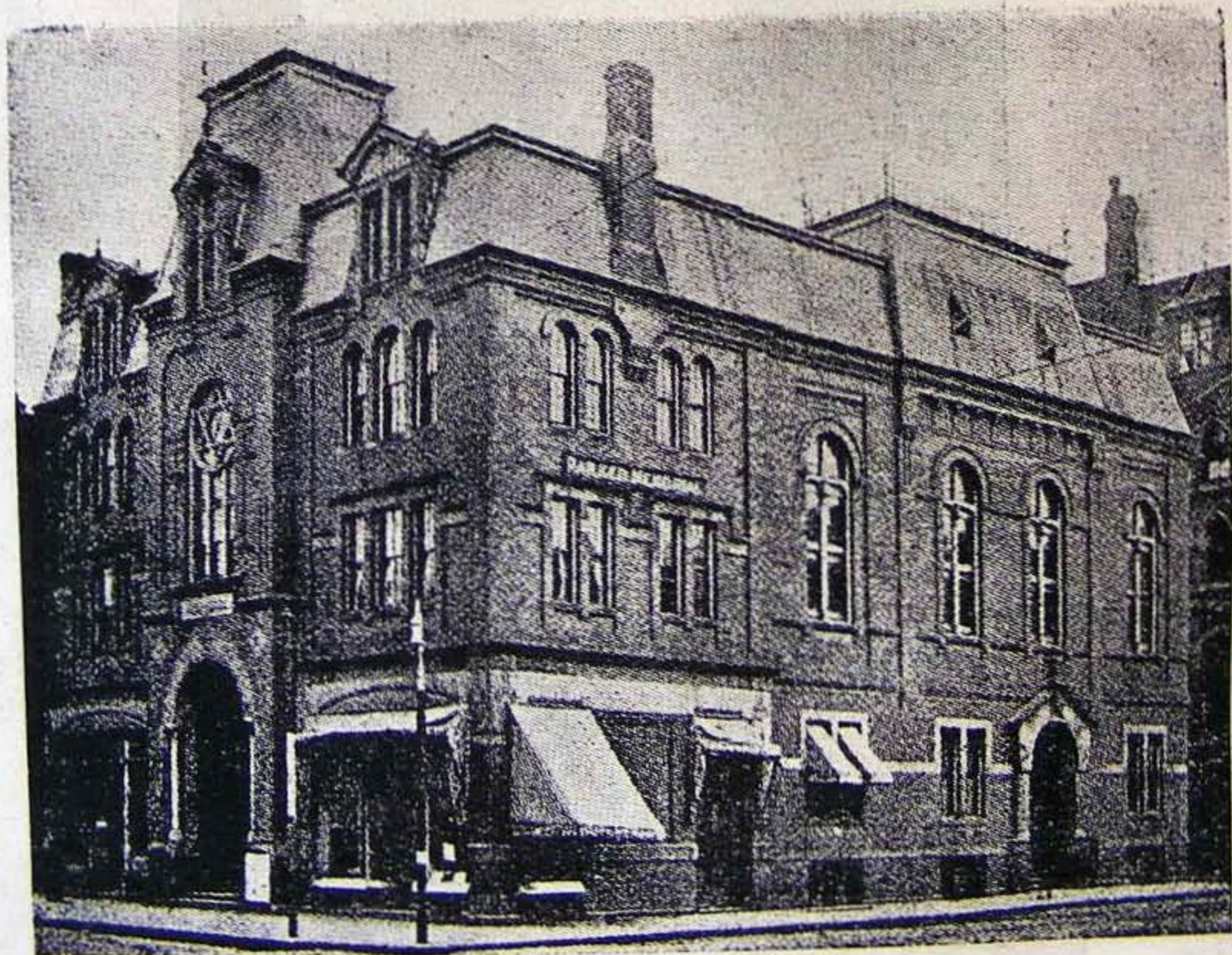

Dr. Channing Ellery Vilmos.
(Allston Washington festménye.)

Parker Theodor (Tivadar) (1810—1858.)

A „Parker Memorial Church“ (Parker emlék-templom),
Bostonban.

a csodák képezik a kereszténység fundamentumát s aki ezekre támad, az a gyökerekre veti fejszójét, mert a csodák nélkül semmitem marad a kereszténységből. Ha pedig valaki keresztény tanítónak nevezi magát, de nem hisz a csodákban, az Isten és ember ellen árulást követ el s jobb, ha kilép a lelkészek rendjéből. Mindezekre a támadásokra Emerson nem válaszolt, mert nem akart vitába keveredni. A fiatalabb lelkészek egyike azonban, Ripley György, részletesen és igen tehetségesen válaszolt Norton vádjaira, míg egy ennél rövidebb és szerényebb válaszban egy másik fiatal lelkész is Emerson mellé állt. Parker volt a neve s hivatta volt nemsokára a mostaniánál sokkal hevesebb vihar középpontjává lenni, mely aztán nemcsak néhány lelkész, hanem az egész felekezet békéjét is felzavarta egy negyed századra. Róla fogunk most beszélni.

Parker (olvasd : Párker) Tivadar 1810-ben született, mint egy lexington-i farmer tizenegyedik és legfiatalabb gyermeke. Ugyane városban nagyapja az amerikai forradalom első ütközetében csapat-kapitány volt (persze, az amerikaiak oldalán. A ford.) Minthogy atyja szegény volt, Tivadar úgy végezte a Harvard College-ot, hogy közben tanítással és földműveléssel kereste meg a tandíjat. (A Harvard College Cambridge-ben van s ez viszont teljesen összeépült ma már Lexington-nal, de akkor sem lehetett egy-két kilométernél több távolság a két város között. A ford.) Az órákat nem tudta rendszeren látogatni, de otthon tanult s a vizsgákra jelentkezett. Arra azonban már nem volt pénze, hogy diplomát is tudjon szerezni. Boston egyik iskolájában kezdett tanítani s közben egy évig rendszeren látogatta Dr. Beecher istentiszteleteit, ez azonban, minden tüzes ékesszólása ellenére is csak megerősítette benne az unitárius hitet, melyben felnőtt. Azután, pénzt gyűjtve, mégis csak elvégezte a Divinity School-t (Harvard teológiai fakultását) s a vidéken, West Roxbury-ben lett lelkész. Ebben a csendes vidéki fészekben mihamar hirre tett szert, elsősorban lelkiismeretes lelkészi munkájával, de óriási olvasottságával, megdöbbentően éles emlékező tehetségével, alapos készütségével s több idegen nyelvben való jártasságával is. Már egy éve volt lelkész, mikor Emerson híres beszédét hallotta, s további három év telt el, mikor egyszerre kiemelkedett az ismeretlenség homályából egyik beszéde révén, melyet 1841-ben, South Boston lelkészének beiktatásán mondott el.

Parker eme beszédének ez volt a tárgya (és címe) : „The

Transient and the Permanent in Christianity" (A múltó és a maradandó a kereszténységben) s az mihamar olyan vihart keltett fel, amely mellett még az Emerson ellen keletkezett felzúdulás is eltörpült. Parker-t már mint a transcendentalisták egyikét ismerték s emiatt néhány lelkész már eddig is vonakodott vele szószerket cserélni. Parker ugyan még hitt a csodákban s Jézust a legtökéletesebb embernek tartotta, ebben a beszédében azonban már azt bizonygatta, hogy a kereszténység igaz-voltát nem a csodák bizonyítják be, az önmagában is biztos. A maradandó elem benne Jézus tanítása, melynek igazsága minden csoda nélkül is világos tény s még Jézus személyének tekintélyétől sem függ, akkor is igaz maradna, ha hirtelen bebizonyítanák, hogy Jézus nem is élt soha. Viszont a külsőleges formások és a dogmák múltó elemek a kereszténységben, évről-évre változhatnak és változnak is. Mindezt konkrét formában mondta el és a nagy-közönségnek, ugyanazt, amit Emerson absztrakt formában és lelkészek előtt mondott el. Az unitáriusok akkori nézeteitől azonban nagyon távol állott. Még súlyosbította a helyzetet, hogy beszédében végig szarkasztikus és tiszteletlen nyelvezetet használt, úgy, hogy igen sok jelenlevő mélyen megbotránkozott tőle.

Mindennek ellenére azonban igen valószínű, hogy az unitáriusok mégis csak napirendre tértek volna a beszéd felett, ha az orthodox lelkészek közbe nem szólnak. Ezek közül hárman is hallották a beszédet s Parker legtúlzóbb kijelentéseit a helyszínen feljegyezték, sőt azokat mihamar nyomtatásban is közreadták, megkérdezve a nyilvánosság előtt az unitárius lelkészeket, hogy vajjon ők is osztják-e ezeket a nézeteket s azok elmondóját kereszténynek tartják-e. Egyikük pedig épen a törvényben üldözendő istenkáromlásnak minősítette a beszédet. Bizonyára az volt a céljuk, hogy a konzervatívabb unitáriusokat visszahódítsák az orthodoxia mellé, az unitarizmus emetúlzásaira való rámutatással. Bár lényegében véve semmi közük sem volt a dologhoz, mégis valósággal követelték, hogy az unitáriusok vagy tagadják meg Parkert, vagy ismerjék el nézeteit sajátjuknak. Az unitáriusok elértették a kihívást s úgy kezdtek bánni Parker-rel, mint valami pogánnyal. Lelkésztársai közül némelyek nem akartak többé szóbaállani vele az utcán, vagy kezet fogni vele és melléje ülni a gyűléseken. Mások hitetlennek, deistának, atheistának nevezték s megpróbálták kidobni őt állásából. Akkoriban az volt a szokás, hogy a

lelkészek havonta egyszer egymással szószéket cseréltek, Parkerrel azonban ezután alig öt lelkész volt hajlandó szószéket cserélni egész Bostonban, mert úgy tartották, hogy a csere folytán elismernék, hogy nézeteivel azonosítják magukat. A vidéki lelkészek azonban nagyobb megértéssel bántak vele, továbbra is készek voltak szószéket cserélni vele és barátai maradni. Világi emberek is akadtak, akik igazságtalannak tartották a vele szemben megnyilvánult gyűlölködést s a szabad gondolkozásban és a szólásszabadságban híve, minthogy a bostoni lelkészek nem adtak rá módot, hogy Parker szószékeiken prédikálhasson, a következő két éven át kibéreltek számára egy nyilvános gyűléstermet, hogy Parker ott előadásokat és beszédeket tarthasson. Ezekben aztán Parker újra kifejtette és részletesen megokolta a South Boston-ban elmondott beszédét.

Boston lelkészei azonban továbbra is a leg-„il-liberálisabban“ viselkedtek vele szemben. Mintegy 25-ön a „Boston Association of Congregational (Unitarian) Ministers“ nevű lelkész-körben havonta össze szoktak gyűlni s rendre a First Church-ben „Thursday Lecture“-t (csütörtöki előadást) szoktak tartani. Parker is hozzájuk tartozott, beszéde elmondása után azonban a többiek nem akarták megtérni maguk között s módot kerestek rá, hogy megszabadulhassanak tőle. Nem akarták nyíltan kigolyózni az egyesületből, mert hiszen épen ez ellen a módszer ellen tiltakoztak volt az orthodoxoknál, megpróbálták hát rávenni, hogy önként mondjon le Parker a tagságról, ezt azonban elvi okokból ő nem akarta megtenni. Jelleme miatt ugyan mindnyájan tisztelték, s némelyek baráti kapcsolataikat is fenn tartották vele, vallásos nézeteivel azonban egyáltalán nem értettek egyet. Aztán még Parker gyakran élesmodorú, szarkasztikus ember volt, aki hevesen ki szokott kelni azok ellen, akik nem osztották nézeteit s ezek a tulajdonságai sok olyan lelkészt elidegenítettek tőle, akik egyébként melléje állottak volna. Még Dr. Channing is, aki pedig végig fenntartotta vele baráti kapcsolatait, kétségben volt aziránt, hogy vajjon Parker kereszténynek nevezhető-e, vagy sem. Ennek ellenére, mindaddig, amíg egyházközsége még volt elégedve vele, nem volt rá mód, hogy az unitárius lelkészek közül kitegyék. Ezért a lelkészek a lehető leghidegebben viselkedtek vele szemben, gyűléseiken elhúzódtak tőle s valahogyan azt is keresztül vitték, hogy ne tartsa meg a „Thursday Lecture“-t, mire aztán Parker egy-két év alatt beleunt a dolog erőltetésébe, csak nagy ritkán kereste

fel a lelkészkört s annak tagjaival is keveset érintkezett. Bár sohasem golyózták ki a lelkészkörből s az unitárius lelkészek közül, az unitárius évkönyvben az ő neve 1846 és 1848 kivételével sohasem szerepelt a lelkészek között s a Boston Association nyomtatott taglistájában meg épen nem jelent meg a neve soha.

Voltak azonban a lelkészek között néhányan, akik, bár nem osztották Parker nézeteit, inkább hittek a vallás-szabadság alapelveiben, mint a többiek s ennek megfelelően viselkedtek. Így Sargent T. János lelkész 1844-ben szószéket cserélt vele, de a Benevolent Fraternity of Churches (az Egyházak Jótékony Testvérisége című felekezeti társaság) olyan élesen kérte e tettét tőle számon, hogy ő kötelességének tartotta levonni a következményeket s lemondott állásáról. Clarke Freeman Jakab szintén cserélt vele szószéket a következő évben, mire egyházközségének 15 családja tiltakozásképpen kilépett és rövid életű új egyházközséget alapított. Parkert most már annyira kizárták mindenünnen, hogy a világiak egy csoportja elhatározta, a lelkészek akarata ellenére is módot kell neki adni arra, hogy Boston-ban prédikálhasson. Az erős ellenzés dacára is kibéreltek számára egy nagy termet s minthogy Parker prédikációit egyre nagyobb gyülekezet kezdte hallgatni, Twenty-eighth Congregational Society (huszonnyolcadik kongregacionális társaság) néven rendes egyházközséget alapítottak s Parkert lelkészül választották. Bár a legtöbb napilap és az összes folyóiratok ellene dolgoztak, a köznép annál nagyobb lelkesedéssel állott melléje s amíg Parker ott prédikált, Boston legbefolyásosabb lelkésze lett, s hétről-hétre zsúfolásig megtöltötte a Music Hallt (ahol az istentiszteleteket tartotta). Rendesen 3000 ember jelent meg az istentiszteleten, nem szenzáció-hajhászó, vagy népszerűsködő szónoklást, hanem egyszerű, őszinte, félelemnélküli tárgyalást kapva a legkomolyabb kérdésekről.

Parker saját felekezete többségétől való megtagadtatása és támadtatása ellenére is tovább folytatta munkáját. Amint gondolatai tisztázódtak, egyre radikálisabb lett, de nem kevésbé vallásos. Lassanként teljesen a társadalmi reformok előmozdítására adta magát, táradhatatlanul prédikált vasárnaponként s mint előadó is széleskörű munkásságot fejtett ki hétköznaponként, s a mértékletesség, börtön-reform, a nők egyenjogúsága, a halálbüntetés eltörlése, a háboru-ellenesség és főként a rabszolgák felszabadítása érdekében emberfeletti munkát vég-

zett. Ez aztán alá is ásta egészségét. Tizenkét évi túlfeszített munka után betegeskedni kezdett. Az orthodoxok valósággal diadal-ünnepet ültek erre a hírre s minden nap déli egy órakor egyesített imádságban kérték Istent, hogy a „nagy hitetlen“-t, amint nevezték, hallgattassa el és munkájának eredményét semmisítse meg. Parker európai utazással próbálta megrongált egészségét helyreállítani, de már túl későn. 1860-ban Florenc-ben (Firenze) meghalt, sírja az ottani angol temetőben van. Halála után az unitáriusok egyszerre értékelní kezdtek munkásságát. Befolyása mind erősebbé vált köztük s a következő nemzedék már oly tisztelettel és dicsérettel emlékezett meg róla, mint, Channing kivételével, senkiről.

A vita, melyet Parker indított meg, az unitáriusok között halála után is tovább folyt. Többé azonban már nem a csodák s a bennük való hit fontossága, hanem az a kérdés képezte a vita tárgyát, hogy mi a lényeges a kereszténységben és ki nevezhető kereszténynek. Ez a „Radical Controversy“ (radikális vita), amint később nevezték, husz éven át tartott s csak a polgárháború kitörésével szűnt meg. Amit Emerson és Parker nyíltan kimondottak, hallgatólagosan sok lelkész gondolkozásának tárgyát képezte, az idő múlásával az akkori fiatalok felnőttek s a csodákban való hit ellenzését mind nyíltabban kezdték hangoztatni. A Biblia új, kritikai tanulmányozása újabb lökést adott az ügynek, bár a lelkészképzőkben nagy figyelemmel ellenőrizték a hallgatókat, hogy el ne térjenek a csodákra alapított igaz hittől s panaszok is hangoztak el, hogy a transzcendentálistáknak tartott hallgatókat a lelkészi pálya elhagyására szólították fel. A konzervatívok annyira mentek a radikális eszméktől való félelmükben, hogy az Amerikai Unitárius Társulat támogatását is nagyrészt beszüntették, nehogy az ő pénzükkel az radikális egyéneket, vagy szervezeteket támogasson. A Társulat vezetői erre kénytelenítette érezték magukat tisztázni, s 1853-ban, az orthodoxok által hangoztatott vádak ellensúlyozására, hosszú nyilatkozatot adtak ki azokról a hitelvekről, melyek támogatására vállalkoztak s a keresztény vallás alapjául ennek isteni eredetét és tekintélyét jelölték meg. Ennek megfelelő határozatot is hoztak nemsokára egyik évi gyűlésükön. Hasonló lépést tett ugyanabban az évben a Western Unitarian Conference (nyugati unitárius konferencia, melyet az Amerika nyugati részein lakó unitáriusok alapítottak központi szervükként) is St. Louis-ban tartott gyűlésén. Ez időszakban

általában az unitáriusok csak nagy óvatossággal haladtak előre, egyik kezükkel állandóan az orthodox elvekbe fogózkodva, s szánalmasan igyekezve rábirni az orthodoxokat, hogy őket keresztény felekezetnek ismerjék el, minden belső nézeteltérésük ellenére is. Így ugyanebben az évben Worcester-ben egy összejövetel ellenezte a Servet (annak halála háromszázados évfordulója alkalmából tervezett) emlékmű felállításának támogatását is, azon az alapon, hogy ez „sértené az orthodoxokat”. Mindezek ellenére az orthodoxok kevés hajlandóságot mutattak irányukban. Az unitárizmus még nem találta meg önmagát s nem volt még elszánva, hogy saját külön útjára lépjen.

A felekezet holtpontra jutott s céltalannak, reménytelennek és erő-nélkülinek látszott. Az Annual Convention (évi közgyűlés), melyet 1842 és 1863 közt különböző helyeken tartottak meg, kicsinyes egyházközségi ügyek megbeszélésére szorítkozott, bár az akkori idők egész sereg fontos kérdést vetettek fel, melyekkel szemben állást kellett volna foglalnia. Clarke Freeman Jakab 1854-ben, egy lelkeszi gyűlésen, helyesen mondta, hogy „bátorságát veszített” felekezethez tartoznak. Az orthodoxok ezt, persze, észrevették s nagy örömjongással alapították meg, hogy az unitárizmus haldoklik, ami akkor igaz is volt, de később is egyre ezt hangoztatták, mikor pedig már változtak a viszonyok.

A felekezet lassan gyarapodott. A negyvenes évek elején a Társulat, ahelyett, hogy jövedelmét mind értekezések kiadására fordította volna, nagyobb figyelmet kezdett szentelni a missziói munkának s több fiatal, vagy gyenge gyülekezetet segélyezett. Ennek ellenére a Parker-féle vitától a polgárháborúig eltelt tizenöt év alatt, ha nyertek is néhány új egyházközséget évente, ugyanannyit el is veszítettek, úgy, hogy a tényleges gyarapodás alig egy tucat egyházközséget mutatott csak. Ennek a lassú gyarapodásnak több oka volt. Mindenekelőtt az unitáriusoknak még mindig nagy erőfeszítést kellett pazarolniuk az orthodoxok elleni védekezésre s, ha olyan helyen akartak új gyülekezetet alapítani, ahol még ismeretlenek voltak, a környezetet az orthodoxok könnyen ellenük hangolták. Másodszorban: a felekezet legkiválóbb elméi nem az unitárius ügyre, hanem rajtuk kívüli társadalmi reformok megvalósítására fordították legtöbb figyelmüket. Az unitáriusok sokkal nagyobb százalékban vettek részt pl. a rabszolgaság intézménye elleni küzdelemben is, mint a többi felekezetek. Hasonlóképpen a

mértékletességi és más reformmozgalmak is nagy mértékben elvonták őket az egyházi munkától.

A közös ügy közös előbbrevitelének legnagyobb akadálya azonban mégis a radikálizmus felett folytatott vita volt. Emerson filozófiája és Parker teológiája egyre több követőre talált s sokszor ép a legkiválóbb lelkészek körében. 1860 körül állítólag huszonöt lelkész osztotta Parker nézeteit. Ezek nagy szolgálatokat tehettek volna az unitarizmusnak, ha testvéri fogadtatásban részesülnek. Ehelyett azonban a konzervatív többség szembefordult velük, elidegenítette őket, sőt némelyiküket valósággal kiüldözte a lelkészi állásból. Ezek hát, persze, nem sokat tehettek olyan felekezetért, mely a gondolat és szólásszabadságot ismét megbénította. Viszont a konzervatívok sem akarták addig segíteni a Társulatot, amíg a radikálisokat is ép oly szívesen fogadta, mint őket. 1859-re a hozzájáruló egyházközségek száma negyvenre csökkent. Egyre több ifjú és gyenge egyházközség segélykérését kellett megtagadni, mert a Társulatnak nem volt pénze, s ezek azután rendszeresen meg is semmisültek. A missziói munka tehát pénz hiányában csaknem megszűnt, nehányan pedig a legkiválóbb lelkészek közül átmentek az episzkopális egyházba, hol egyikük azután püspökké is lett.¹

Tekintetbe véve azonban, hogy mily gyenge anyagi erővel rendelkezett, a Társulat mégis intelligensen és sikeresen irányított munkát végzett, s a külső jelek reménytelensége ellenére, több haladás követte ezt a munkát, mint amennyi látszott. Amikor az anyagiak és a lelkek már-már a mélypontra süllyedtek, 1854 elején újabb nagy erőfeszítéssel sikerült több ezer dollárt gyűjteniök, hogy az unitárius hitet az eddigi fűzetek helyett könyvek útján terjeszthessék. Ennek igen jó hatása lett s az egyházközségek hozzájárulása ez évben megkettőződött. Ugyanez időben a külmisszió iránti érdeklődést sikerült a Társulatnak felszítania. Egy nemzedékkel azelőtt már meglehetősen érdeklődés nyilvánult meg a Calcutta-ban folytatott unitárius misszió iránt s az több éven át kapott is segélyeket Amerikából. Most, 1854-ben, a jelentések nagy lehetőségekről számoltak be onnan, s a Társulat erre Dall A. H. C. lelkészt Indiába küldötte misszionáriusnak. Dall munkája sikerrel járt, több egyházközséget és iskolát alapított odaát s 1886-ban be-

¹ Huntington Dan Frigyes Central New York püspöke lett.

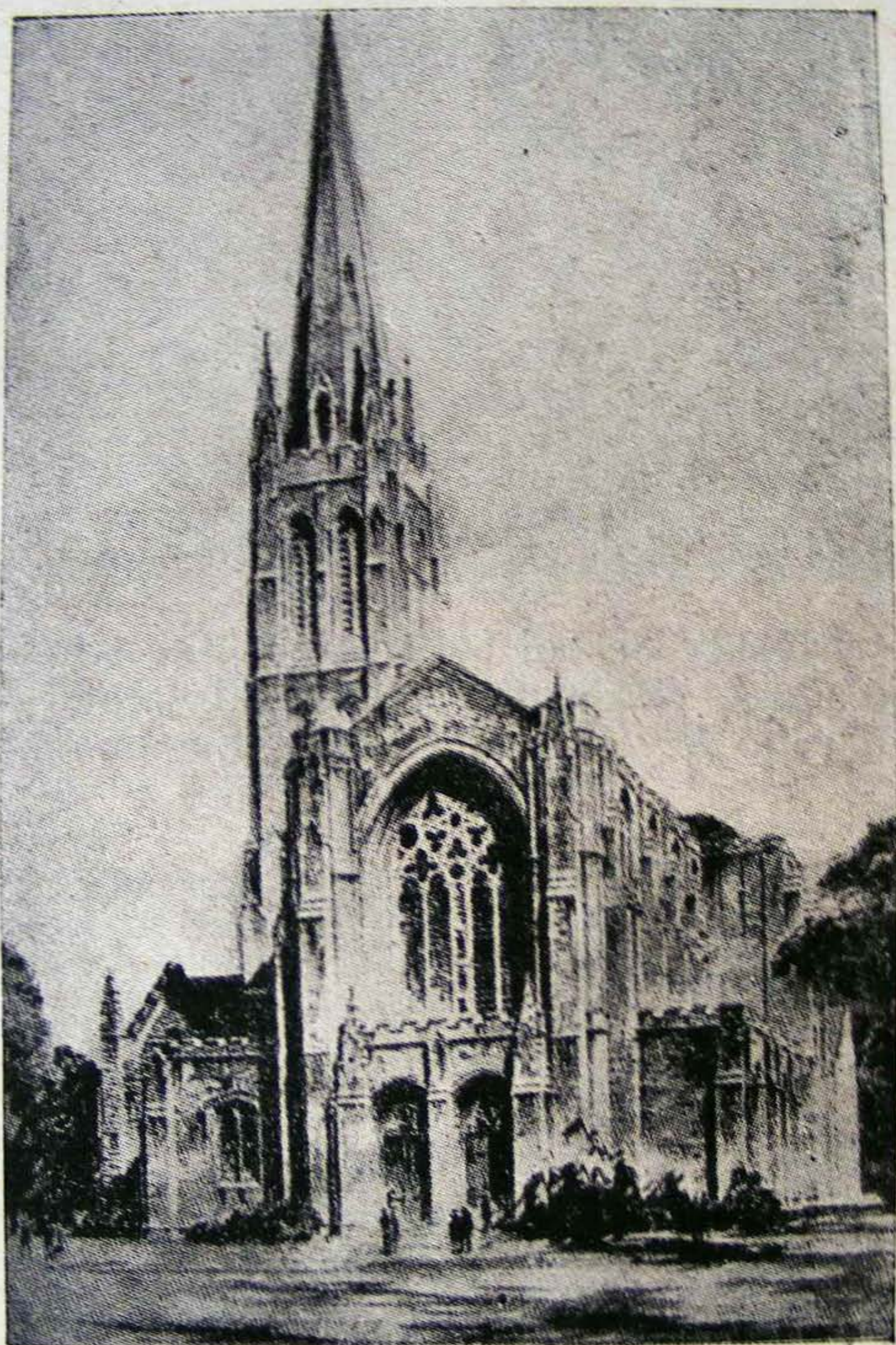
következett haláláig a legnagyobb lelkesedéssel munkálkodott. Sajnos, nem akadt méltó utódja. A következő évben (1855) váratlan alkalom nyílt a Chippewa indiánok közti misszióra Minnesota államban s a munka kb. két éven át folyt is.

Ebben az időben példátlan kivándorlás indult meg New England-ből a nyugati államok felé, s minthogy most már a Társulat több pénzzel rendelkezett, lehetővé vált, hogy ott is új egyházközségek megalakulását segítse elő. Milwaukee, Detroit, San Francisco és más fontos helyek unitárius gyülekezeteket alapítottak, Kansas államban pedig az első rendes lelkész és az első templom unitárius volt. Pennsylvania államban 1844-ben megalakítják a Meadville Theological School-t, mely azután ifjú lelkészek seregét bocsátja ki a Mississippi völgyének meghódítására. A Western Unitarian Conference, mely 1852-ben alakult meg, a nyugaton végeztetett missziói munkát. A déli részeken azonban a rabszolgaság intézménye miatt az unitárius egyházközségek nehezen tudtak gyökeret verni, s a már megalakultak közül is a polgárháborúig sok elpusztult. A gyarapodás, persze, Massachusetts-ben volt a legnagyobb. Az egész országot nézve, habár a kisebb városokban alakult gyenge egyházközségek közül sok elpusztult, a fontosabb központok viszont még gyarapodtak, úgy, hogy a felekezet 1860-ban sokkal erősebb volt már, mint 1845-ben.

Ennek ellenére, 1859-ben a 250 egyházközség közül csak kb. 100 járult hozzá a Társulat fenntartásához rendszeresen, míg volt 100 olyan egyházközség is (s ép a leggazdagabbak), melyek soha sem vettek részt a Társulat segélyezésében, vagy munkájában. A következő évben a Társulat titkára meg is jegyezte, hogy Boston unitáriusai nem vágyódnak hitük terjesztésére, hanem, úgy látszik, azt olyan luxusnak tekintik, amelyet a maguk számára kell megtartaniok, mint a Boston Common-t (nagy tér és park Boston közepén). Tényleg keveset tettek a misszióért a bosztoniak, állítólag azért, mert nem akarták az unitarizmust túl közönségessé tenni, mások pedig azt hitték, hogy a felszabadító munkát elvégezték s a többi már nem reájuk tartozik. Ismét mások túnyán várták, hogy a következő lépést megmutassák nekik.

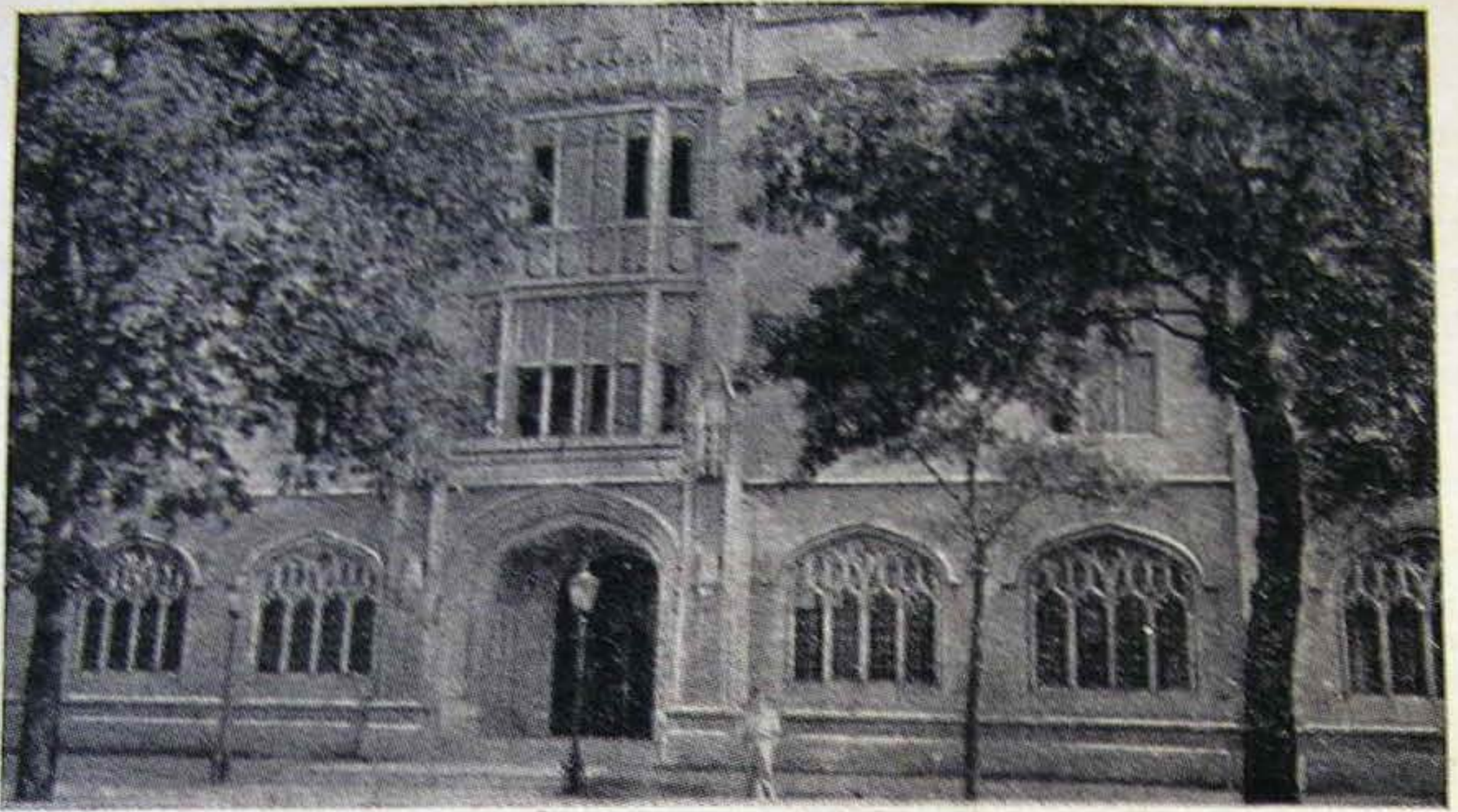
A következő lépés mineműsége azután a polgárháború alatt megmutatkozott. Az utóbbi években a radikálisok és konzervatívok közti ellenszenv valamennyire alábbhagyott. A világiak különben sem törődtek a vitával, a lelkészek pedig a

Ahol a Meadville Theological School hallgatói imádkoznak. A torony alatt balra látható „Hull Memorial Chapel”-ben minden nap a hallgatók végzik az istentiszteletet, de a „Chapel”-lel egybenyíló főtemplomban is (melynek rendes lelkésze van) otthonosak.

A Harvard Divinity School (A Harvard egyetem teológiai fakultása.) központi épületének bejárata.
(A fordító felvétele, elől Balázs Ferenc áll.)

A Harvard-egyetem főkönyvtára.

tavaszi (májusi) és őszi összejöveteleken lassanként megszokták tisztelni egymás meggyőződését, ha nem egyezett is meg az övékével. Belátták, hogy végül is mind egy vallás-családnak a gyermekei s egy ügy érdekében kell működniök. Végül is már csak az alkalmat várták, hogy valami olyan ügy adja elő magát, mely fontosabb lesz, mint a köztük levő különbség.

Ez az ügy nem a vallás, nem is a társadalmi reform, hanem a hazafiasság formájában jelentkezett. Az unitárius lelkészek és egyházközségek nagy lelkesedéssel vetették magukat belé a háború-adta feladatok elvégzésébe.¹ Valami 60 lelkészük szolgált a hadseregnél tábori-lelkészi és más minőségben. Dr. Bellows W. Henry, New York egyik lelkésze szervezte meg a Sanitary Comission-t (egészségügyi különítményt) és Dr. Eliot G. Vilmos, St. Louis lelkésze vezette a Western Sanitary Comission-t, mely a későbbi Vörös Kereszt munkáját látta el s melyet jórésben unitáriusok segítettek, — míg az orthodox lelkészek, ezt a munkát nem tartva eléggé vallásosnak, a Christian Comission-t (keresztény különítményt) szervezték meg, mely a későbbi Young Men's Christian Association (Ifjú férfiak keresztény társasága. Ma már az egész világon elterjedt. Y. M. C. A. néven ismeretes. A ford.) munkáját végezte. (Főképen a katonák lelki egészségével, mulattatásával stb. foglalkozott.) Az Unitárius Társulat külön a hadsereg használatára nyomtatott könyveket és füzeteket küldött a katonáknak, melyek példátlan sikerrel jártak közöttük kézről-kézre. Mind ennek az lett az eredménye, hogy a Társulat munkája iránti érdeklődés nagy mértékben fokozódott, újabb és újabb egyházközségek léptek a hozzájárulók sorába s ez a megmozdulás a háború tartama alatt még csak fokozódott.

Bár a missziói munka a háború alatt csaknem teljesen szünetelt, a háború mégis fellendítette a Társulatot. Az őszi közgyűlések 1862-ben és 1863-ban lelkesebbek és látogatottabbak voltak, mint bármikor azelőtt. A háború megtanította az egyházközségeket a szervezett munka előnyeire s egyre többet kezdtek beszélni egy ilyennek a megvalósításáról (a Társulat mindaddig csak egyének hozzájárulásából fenntartott, csaknem magánintézmény volt) már a háború második évében. Az őszi közgyűlést 1864-ben nem hívták össze, ehelyett ez év végén a Társulat rendkívüli gyűlést hívott össze. Itt nagy lelkesedés és egyöntetű munkára való vágyakozás nyilvánult meg.

¹ Az amerikai polgárháború ez, melyet a rabszolgák felszabadítása miatt vívtak. A ford.

A jelentésekből megtudták, hogy a Társulatot sokkal többen és többször szeretnék igénybe venni, mint ameddig annak anyagi ereje megengedi, s hogy páratlan missziói lehetőségek kínálóknak, mert a háború csodálatos liberalizáló hatást gyakorolt a lelkekre a vallás kérdéseiben is. Erre először azt ajánlották, hogy a Társulat szükségleteire évi 25.000 dollárt szavazzanak meg (ennek alig egy harmada folyt be s az is rendszertelenül az elmúlt 20 év alatt!), mikor azonban a kivitelre került a sor, 100.000 dollárt ajánlottak meg. A következő indítvány az volt, hogy az ország összes unitárius egyházközségeit hívják meg egy nagy gyűlésre, hogy a közös cél sikeresebb előmozdítására határozatot hozzanak. Ez eszmét nagy lelkesedéssel és egyhangúlag elfogadták. Az amerikai unitárizmus, küldetésének nagy és szent tudatára ébredve, végre megtalálta önmagát. A National Conference (a „national” Amerikában az egész országra kiterjedő szervezeteket jelzi) megszervezése hamar meg is történt, amint ezt a következő fejezetben látni fogjuk.

XXXVII. FEJEZET.

Az amerikai unitárizmus megszervezése és elterjedése.

(1865–1925).

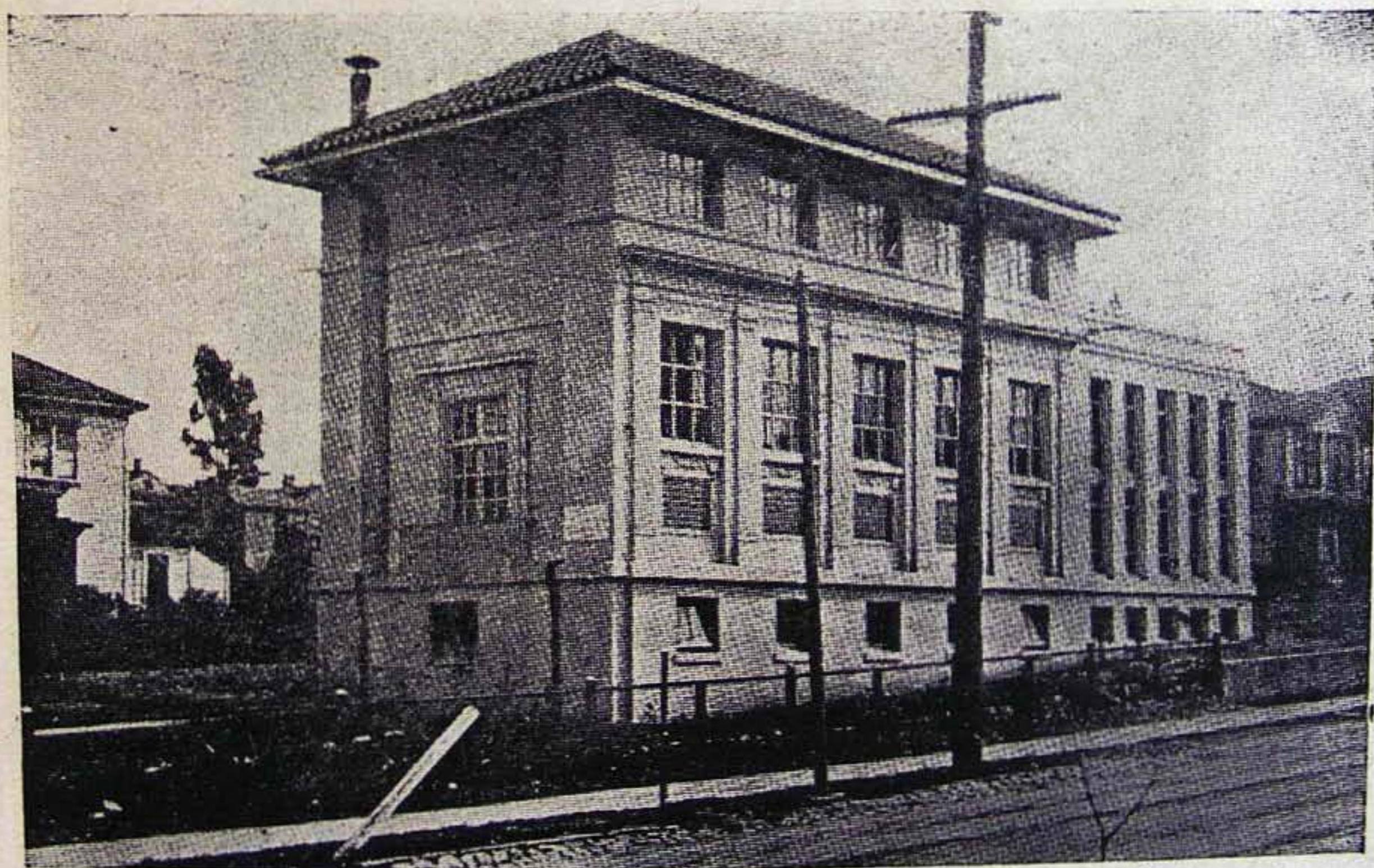
Az előbbi fejezetünk végén elmondott események hatása hamar megmutatkozott. Némelyek ugyan kételkedtek abban, hogy ez a lelkes megmozdulás eredménnyel kecsegtethetne s ezért nem is tettek semmit annak előmozdítására, mások meg épen ábrándozásnak tartották az egészet s csak nevettek rajta. A felekezet nagy többsége azonban nagy akarással állott az ügy mellé, mert általánossá vált a meggyőződés, hogy az egész ország olyanforma lelki pillanatokat él át, mint amilyenek Kelet-Massachusetts-ben megteremtették volt az unitárizmust s hogy az unitárizmusnak csak meg kell ragadnia az alkalmat s az igazi „Broad Church” (széleslátókörű, mindenkit befogadó egyház) megteremtődik végre Amerikában. Míg 1864-ben a Társulat mindössze 6000 dollárt kapott munkája folytatására s azt is csak ötven egyházközségtől, a mult évben pedig ennek

Eliot E. Charles (Károly), a Harvard-egyetem leghíresebb elnöke, „Amerika nevelője”, a XX. század „legnagyobb unitárius világi embere”.

Dall H. A. Charles (Károly.)
Az első unitárius külszónárius.

A „Pacific Unitarian School for the Ministry” (a Csendes-óceán melletti unitárius lelkészsképző) könyvtára Berkeley-ben (California).